

Soğd-Türk İlişkileri

(V-VIII. Yüzyıllar)

Yazarlar

Başak Kuzakçı^{1*}

Mensubiyet

¹Tarih Doktora Programı, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 34755, Turkey.

*Yazışma yapılacak kişi: basak.kuzakci@std.yeditepe.edu.tr.

Özet

Orta Çağ'ın başında, V. ve VIII. yüzyıllar arasında Soğdluların doğuya doğru olan göçü, Orta Asya kara kütlesinde gerçekleşen kültürel etkileşimlerin tarihinde önemli bir unsurdur. Yedisu, Otrar ve diğer birçok yerleşim yerinde ve özellikle Tang'ın başkenti Chang, Luoyang ve Dunhuang kentlerinde Soğd nüfusu iki katına çıkmıştı. Soğdlular, Orta Asya platolarındaki ticaret ağlarını deruhte eden tüccarlar olarak tanınıyordu. Bu durum Soğdluların ticari imparatorluklarından söz etme imkânı sağladı. Ancak ticaretin ötesinde, Soğdlular genel olarak bölgede kültür taşıyıcılığı rolünü üstlenmişlerdi. Bu etkileşim sadece Soğdluların kendi lüks ürünlerini doğuya taşımasıyla değil aynı zamanda batı halklarının lüks ürünlerini de kendi kervanlarıyla diğer coğrafyalara taşımalarından kaynaklanmaktaydı. Bu tür ürünler Çin veya diğer halklar için yeni sanatsal fikirler ve dinî akımların ortaya çıkmasına kaynaklık etti. Soğdya, siyasi olarak imparatorluk statüsüne hiç ulaşamamış olsa da Soğd halkı, sanatçılar, tüccarlar, keşişler, çevirmenler ve zanaatkârlar gibi çeşitli sosyal grupları temsil ederek hem kültürel sentez hem de Orta Asya halkının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. Buna göre, Soğdluların anavatanları dışında Orta Asya halkları arasında kazandıkları kültürel nüfuza bakılırsa, Pers, Türk ve Çin unsurlarını bir potada birleştiren kültürel bir yapıdan bahsetmek doğru olacaktır. Bu çalışmada Soğdlar sadece tüccar kimlikleri ve Asya ticaretinde oynadıkları rolle değil, inşa ettikleri kültür imparatorluğu bağlamında Soğd ana kaynakları üzerinden ele alındı.

Anahtar Kelimeler: İpek; Orta Asya; Soğd; Soğdya; ticaret; Türk Kağanlığı.

GİRİŞ

Soğdya, tarihî coğrafya bakımından Seyhun ve Ceyhun Nehirleri arasında uzanan bölgeye denir. Buranın en önemli iki kenti ise Semerkand ve Buhara'dır. Burada yerleşik etno-dilsel topluluğa ise Soğd denir. Soğd kültürü ve etkisi zamanla Harezm, Baktriya, Fergana, Toharistan ve VIII. yüzyıllarda ticari-tarımsal kolonileşmenin başlangıcıyla Turfan coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Arap kaynaklarında es-Sugd/Suğd olarak ifade edilen terim ise Soğdya'da Semerkand merkezli kent devletleri fedarasyonunu tanımlar. Bu şehirlerde yerleşik insanlar ortak kültür öğelerine, dile, tarihsel geçmişe sahipti, ancak başlıca siyasi ve sosyal kimlikleri kökenlerinin dayandığı şehirdir¹ (Taşağıl, 2009, s.348; Shenkar, 2017, s. 191; Barthold, 1997, s.772-773).

Soğd şehir ve kasabaları, ana ticaret yolları boyunca ekonomik açıdan stratejik bölgelerde teşekkül etti. Soğdluların kurduğu bu koloniler esasen tarımcı toplumlar olmasına rağmen, yayıldıkları bölgelerin büyük bir kısmında genellikle (yarı) göçebe pastoral topluluklar yaşamasından ötürü yerel ve yerleşik kentsel kültürün gelişmesinde başat bir rol oynadılar. Diğer bir deyişle yarı göçebe pastoral gruplar zirai kültüre sahip değillerdi. Soğd yerleşimcileri bölgeye zirai usulleri, çeşitli zanaat yeteneklerini taşıdı ve kent kültürünü yayıldıkları bölgelerde geliştirdi.

Bu çalışmanın temel kaynağı Soğdlular tarafından kaleme alınmış Soğdca belgelerdir. Temel kaynakların hepsinin Soğdca olmasından dolayı söz konusu belgeler BBAW Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung Enstitüsü'nden temin edilmiştir. Öncelikle ilgili belgelerin tercüme ve tahlilleri yapıldı, ardından ise elde edilen veriler çağdaş kaynaklar ile mukayese edildi. *Ancient Letters* adı verilen ve çalışmamızda ise Türkçe *Eski Mektuplar* olarak isimlendirilen 1907'de Dunhuang'da keşfedilen belgeler Soğd ticareti ve siyasi tarihi bakımından zengin ve eşsiz veriler sunar. XX. yüzyılın başında Tacikistan yakınlarında Pencikent'te bulunan ve *Mugh Dağı Belgeleri* olarak adlandırılan kayıtlar, Soğd sosyal, ekonomik ve siyasi hayatını aydınlatan ikinci ana kaynak grubudur. Bu

¹ Çinlilerin Soğdluları, resmî kayıtlarında geldikleri şehirlere göre değişen dokuz farklı soyadı ile tanımlamaları Soğdluların kentlerine göre belirlenen sosyal kimlik anlayışının bir yansımasıdır; bu konu hakkında geniş bilgi için bkz Y., Yoshida, (2006), "Personal Names, Sogdian in Chinese sources", *Encyclopedia Iranica*, Trustees of Columbia University in the City of New York, Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2022; A., Forte, (1996), "Kuwabara's Misleading Thesis on Bukhara and the Family Name an 安", *Journal of the American Oriental Society*, 116(4), ss. 645-652.

çalışmada Soğd ticaret modelinin ve organizasyonunun ana hatlarıyla ortaya konması amacıyla Soğd ticaretine dair bilgiler içeren *Eski Mektuplar* ve *Mugh Dağı belgeleri* değerlendirildi.

BULGULAR

Soğdya toprakları dışında yaşayan Soğd toplulukları, büyük oranda kendileri tarafından organize edilen kervanlarla bölgelerinde taşımacılığı ve ticareti üstlenerek şehirlere farklı alanlarda hizmetler sundu. Erken Orta Çağ döneminde (M.S. V.-VIII. yüzyıllar) Soğd ticaretinin sağladığı refah sayesinde Soğd kültürü büyük bir gelişme dönemine girdi. Nitekim ticaret onları farklı etnolinguistik topluluklarla yakın temasa soktu ve bu sayede onların kültürel hayatı, dinî düşünceleri ve dil becerileri oldukça zenginleşti. Bu durumun önemli sonuçlarından biri, Türkler gibi geneli itibarıyla konar-göçer bir toplum ile Soğd kültürünün temasının yol açtığı dönüşümlerdir. Bu iki farklı toplum modelinin karşılaşması yoğun bir kültürleşmeye sebep vermiştir.

İslam öncesi dönemden itibaren Soğdluların ürettiği yazılı kaynaklar, Çin, Arap kaynakları ve arkeolojik kazılardan elde edilen veriler, Orta Çağ başlarında Soğd toplumsal yapısı, kent hayatı, sosyal düzenine dair çıkarımlara imkân tanıyan başlıca bilgi kaynaklarıdır. Bunların dışında Soğd toplumunun münasebette bulunduğu kültür havzasındaki pek çok farklı kökene mensup toplulukların kaynaklarında da Soğdlulara ve toplumsal yapılarına dair ipuçları mevcuttur. Yukarıda sayılan kaynak grubundan elde edilen veriler, Soğdya'da Arap fütuhata öncesinde Soğd toplumunun yüksek refah seviyesine sahip olduğunu yansıtmının yanı sıra işaret edilen yüksek kültür seviyesine ulaşmalarını mümkün kılan sosyo-ekonomik faktörlere dair de fikir vermektedir.

Soğd toplumunun istikrarlı ve başarılı ticaret düzeni kurabilmesinin, daha sarıh bir ifadeyle tüccar toplumu/homo economicus inşa etmelerinin ardında yatan temel faktörlerin belirlenmesi ancak Soğdya'daki ve Soğd kolonilerindeki tüccar sınıfın karakteristik özelliklerinin tespitiyle mümkündür. Söz konusu husus için mezkûr dönem kaynaklarında tutarlı ve spesifik bilgilere tesadüf edilmektedir. 630 yılında Tien-Şan'ın kuzeyindeki Soğd kolonilerini dolaşan Xuanzang, Soğd toplumunda servet kazanmanın ve üretmenin en erdemli davranış olarak yüceltildiğini, çocuklara başlıca refah sahibi olma ve üretim sürecine dâhil olma bilincinin kazandırıldığını raporunda şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Hem ebeveyn hem de çocuk nasıl servet elde edileceğini planlar ve ne kadar çok kazanırlarsa birbirlerine o kadar saygı duyarlar [...] Güçlü vücutlular toprağı işliyor, geri kalanlar [yarısı] para kazanma [iş] ile uğraşıyorlar” (Xuanzang, çev. Beal, s.27).

Seyahatini Soğd kolonilerinin ötesinde sürdüren Xuanzang, Soğdya'nın merkezlerinden Semerkand'a ulaşmış ve buradaki ticari hareketliliği şöyle ifade etmiştir:

“Birçok yabancı ülkenin değerli malları burada depolanıyor” (Xuanzang, çev. Beal, s.32).

Xuanzang'ın Soğd toplumu hakkındaki gözlem ve saptamaları, esasen Tang Yıllıkları'nda tekrarlanır. Yıllıklar Tien-Şan'ın kuzeyindeki kasabalarda *hu* tabiriyle tanımladıkları Soğd tüccarlarının mukim olduğunu söyler ve spesifik olarak Soğd kolonilerindeki ticaret prensibini şöyle özetler:

“Ticarette başarılıdırlar ve kâr etmeyi severler; bir adam yirmi yaşına gelir gelmez komşu krallıklara gider; kazanılabilecek her yere gittiler” (Chavannes, 1903, s.120-121).

Soğdya ve kolonilerdeki topluluğun ticari kabiliyeti, üreticiliğe ve ticarete dair sahip oldukları başarı prensipleri onlara komşu dış gözlemciler tarafından da teyit edilmiştir. Nitekim Şıraklı Ermeni coğrafyacı Ananias, Coğrafya adlı eserinde şöyle yazmaktadır:

“Soğdlular, Türkistan ve Ariana toprakları arasında yaşayan varlıklı ve çalışkan tüccarlardır” (Ananias of Şırak, çev. Hewsens, 1992, s.32-35).

Çin Yıllıklarında ve dönemin çağdaş gözlemcileri tarafından kaleme alınmış eserlerdeki Soğd toplumuna dair ortak motif; müreffeh bir tüccar topluluğu anlatısıdır. Birbirinden uzak coğrafyalardaki gözlemciler benzer vurgularla sistematik, istikrarlı ve bilinçli yapılandırılmış bir tüccar sınıfının varlığına işaret etmiştir. Bu cümleden olarak Soğd toplumunun ticari başarısı ve ticaret sistemi temas ettikleri coğrafyalarda kuvvetli izler bırakmıştır. Dönem kaynakları Soğd toplumsal düzenin ulaştığı refahı ise esasta topluma hâkim çalışma prensibi ve çocuk yaştan itibaren Soğdlulara öğretilen zenginlik kazanma anlayışı bir nevi erken merkantil zihniyetle izah etmiştir.

V. yüzyıl itibarıyla Akhunların himayesinde yüksek bir refah seviyesine ulaşan ve ipek yolu ticaretini oldukça canlandıran Soğd toplumu, VIII. yüzyılın başından itibaren sosyal düzeni kökten dönüştüren bir döneme girmiştir. Bu dönem itibarıyla Müslüman/Arap orduları Maverünnehr ve Soğdya coğrafyasında fütühata başlamış, 722'de Hucend'i fethederek Soğd aristokrasisinin direnişini kırmıştır. Fetih sonrası Soğdlular tüccarlar ve asiller olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Arap fatihler asillerin nüfuzunu kırmak için çoğunu ortadan kaldırmış ancak tüccar grubunu muhafaza ederek ticaret hayatının sekteye uğramasını engellemiştir. (Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 81). Soğdya'da güçlü bir tüccar sınıfının varlığı bu sayede devamlılığını sürdürmüştür. Arap

kaynakları söz konusu dönemde bu itibarla Soğd toplumsal yapısına dair belli ölçekte veri sunmaktadır. Soğd toplumunda aristokratik bir yönetici sınıfın varlığı, bunların altında tüccar ve üretici -zanaatkâr yahut çitçi- grupların sıralandığı anlaşılmaktadır.

Çin, Pers, Arap ve bölgede faal diğer ülke halklarının tanıklığı Soğd tüccar sınıfının gücünü ve ticaret ağlarının tespitini, mümkün kılmış ve Soğd toplumsal yapısının belirli bir çerçevede sosyolojik analizine imkân tanımıştır. Objektif dış gözlemcilerin dışında Soğd sosyo-ekonomik hayatına, inşa ettikleri ticaret sistemine ve tüccar ağlarına dair bir diğer kaynak grubu ise Soğd tüccar ve asilzadeleri tarafından yazılan mektuplar ve çeşitli türde dokümanlardır. Soğd ticaret ağının ve tüccar sınıfının varlığına dair birincil elden veriler “Eski Mektuplar No:2” gibi Soğdca belgelerden öğrenilmektedir. VIII. yüzyıla ait Soğd belge koleksiyonu, Araplara direnen önemli Soğd soylulardan birinin, Pencikent’in efendisi ve kendini Soğdya’nın kralı ilan eden Dewaçiş’in Mugh Dağı’ndaki belgelerinden ibarettir. Mugh Dağı belgelerinde büyük oranda dönemin siyasi konjonktürü ve Araplara direnişin örgütlenmesine dair bilgiler yer almaktadır. Bunlardan başka, arazi meseleleri, tarım alanlarının ve zirai üretimin kontrolü, iş akidleri, nikâh sözleşmesi gibi sosyo-ekonomik hayata dair anlatılar ihtiva eden mektuplar da söz konusudur.

Bu külliyatta “tüccar” (gw’kr-xwakar) terimi, Hucend şehrinde (Soğd Ustrûsene ve Fergana arasındaki sınırda) kuşatılan Soğdlularla bağlantılı olarak yalnızca bir kez ve Mugh A-9 belgesinde geçmektedir. Soğdya’nın doğusundaki siyasi manzarayı ve şehrin düşüşünü tasvir eden bu metin şunları ifade etmektedir:

“ rty ‘sty ZK z-‘w ZK kwc’nth ZY “ym rty ZK mywn n’βw pr
<pr> xm’yr pyr nyz-‘nt rty cw “z-tk-‘r ZY cw xw‘k-ry ZY cw
k’ry-k’r rty RYPWw ZY 4 1-LPw p’xšriy rty ‘z-ynt wytδ’r”

“Hucend sona erdi ve bütün halk Emir’in güveniyle yola çıktılar ve soylulardan, tüccarlardan ve işçilerden (varsa) 14.000 (toplam) kişiyi ve her şeyi tahliye ettiler” (Mugh A-9, Satır 1,2,3). Metinden anlaşıldığı üzere Soğdlulara ‘eman’ verilmiş ve şehir Araplara bırakılmıştır. Kentin toplam nüfusuna dair verilen rakam esasında aristokrasinin dar bir zümre teşkil ettiği dikkate alındığında dönem için oldukça büyük sayıda Soğd tüccarının varlığını göstermektedir. Sadece bir kentte kuvvetle muhtemel başka yerleşim bölgelerinden gelen mültecilerde mevcut olmasına karşın neredeyse 10.000’e yaklaşan bir tüccar nüfusunun varlığı Soğdluların bütün Asya’daki ticari gücüne işaret etmektedir.

Soğd toplumunun edebî kültürü ve toplumsal muhayyilesi, benlik imajı hakkında onlardan kalan ikonografik öğeler mevcuttur. Özellikle Pencikent’te olmak üzere, Soğd toplumunun

ürettiği çok sayıda duvar resmi (fresk-ming-öy/minyatür) arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır ancak bu freskler büyük oranda aristokrat/soylu hayat tarzına dair zengin bilgiler ihtiva eder. Soğd ikonografisine çoğunlukla efsanevi dövüş sahneleri, atlı zırhlı kahramanlar ve ziyafetlerde bile uzun kılıçlar taşıyan kişiler, karakterler tasvir edilmiştir. Gündelik hayata, tüccar ve üretici sınıfın toplumsal gerçekliğine dair figürler oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda Soğd freskleri aristokrat kültürünün, üst yönetici sınıfın muhayyile ve beğenilerinin temsili olarak okunmalıdır.

Arapların Semerkand'ı ele geçirmesi, dünya kralları, tanrı temalı temsiller ve Hind mitolojisinden esinlenen duvar resimleriyle birlikte siyasi, sosyal konuların yanı sıra dinî anlayışı yansıtan freskler de Pencikent kalesinde tasvir edildi. Soğd aristokrat kültürünü tasvir eden ikonografi, Hind kültürü gibi çeşitli kaynaklarla beslenerek zengin ve rafine bir sanat anlayışı, kozmopolit bir kültürel yapıyı işaret etmektedir. Soğd sosyo-ekonomik düzeninin temel unsuru tüccarlar, bahsedilen ikonografinin ancak ayrıntılarında dikkat çekmektedir. Pencikent'te ziyafeti tasvir eden freskte (oda 10), aristokrat davetlilerin belinde, geleneksel tasvirlerde kullanılan kılıcın yerini siyah keseler almıştır (Belenitski ve Marshak, 1971, s.18). Görkemli ve olağanüstü zenginliği gösteren kıyafetlerden ve keselerden yola çıkarak ziyafetin davetlilerinin Soğd tüccarları olduğu düşünülmektedir. Dinî temalı fresklerde öne çıkan ana figür ise bir tahtta oturan, deve ön kollu "Develi Tanrı"dır. Bu tanrı figürü Soğd sikkelerinde de sıklıkla yer alır. "Develi Tanrı" esasında kervanların koruyucusu, zenginliğin kaynağı olarak tüccarların hamisidir (Grenet, 1995, s.279).

Soğd toplumsal düzeninde aristokrasi tüccarlar gibi ana unsurlardan biridir. Onların Soğd kentlerindeki varlığına dair VIII. yüzyılı betimleyen şu bilgileri verir:

"Buhara'da Kaşkathan adında bir topluluk vardı. Güç ve itibar sahibi şerefli bir topluluktular ve Buhara halkı arasında büyük saygı gördüler. Bunlar (başlangıçta) dihqan değil, yabancı kökenliyidiler. Bununla birlikte, iyi bir aile, tüccar ve zengindiler" (Nerşahî, çev. Frye, s.30).

Nerşahî'nin betimlemesinden hareketle Soğd toplumsal düzeninde tüccar ve aristokratlar arasında soya dayalı keskin bir ayrışma olmadığı anlaşılmaktadır. Soğd aristokrasisi içinde ailevi kökenden ziyade üretim ve ticaretten elde edilen zenginlikle yükselen kesimler de mevcuttu. Bu bakımdan Soğd sosyal hayatında dikey hareketliliğe münasip teşebbüs-i şahsi yoluyla bireylerin yükselişine imkân tanıyan bir toplumsal düzenin mevcut olduğu çıkarımına varılabilir. Ayrıca toplumda yüksek bir sosyal statüye sahip yine de soylularla asimile olmamış tüccarların kesin bir şekilde var olduğu da görülmektedir.

Pencikent'te aristokrasinin inşa ettiği evler, tüccar-zanatkâr ve seçkin sınıf arasındaki muğlak sınırları mimari planda ortaya koymuştur. Aristokrat evlerinin dış payandalarına bitişik dükkânlar esnaf ve zanaatkârlara kiralanmıştır (Raspopova, 1993, s.26). Soğd aristokrasisinin zenginlik kaynağı İran yahut Avrupa asil sınıflarında olduğu gibi sadece toprağa bağlı değildi. Toprak sahipliği ile üretim ve mübadele Soğd aristokrasisinin temel ekonomik uğraşı alanıydı. Soğd asil sınıfı, kırsal alana ve ilişkiler ağına ancak tarımsal üretimin mübadelesi bağlamında dâhildi, bunlar kent hayatının içinde yer alan bir sosyal sınıf olarak geç Orta Çağ'da temayüz eden Avrupa burjuvazisinin Doğu'daki temsilcisi sayılabilir. Bununla birlikte, Zerefşan Vadisi'nin derinliklerinde bulunan Pencikent'in ülkenin en ticari şehri olmadığı ve buradaki sosyal verilerin diğer ticaret ağlarına teşmilinin hatalı olabileceği şerhi düşülmelidir.

Yedisu'da da Soğd kolonilerinin kurucularının aristokratlar olduğu bilinmektedir. Söz konusu koloniler başlangıçta tarımsal üretim amacıyla kurulmuştu, münhasıran ticari amaçlar yoktu ve bu kolonilerdeki düzende ticaret öncelikli görünmüyordu. Spesifik olarak ticari alanda, Soğd aristokrasisinin bütünüyle ülkenin ticari gelişimine katıldığına delalet edecek veriler mevcut değildir. Soğd aristokratları kırsaldaki zirai üretimi şehre taşıyarak kırsal alanın kaynaklarıyla şehirde belirli bir zenginlik ortaya çıkarmıştır. Aristokratlar tarafından şehirlere getirilen tarımsal zenginlik Soğd tüccarlarının uzun mesafeli ticaretine konu olan başlıca emtia arasındaydı. Ayrıca bu sayede tüccarların lüks malları için Soğd kentlerinde önemli bir pazar ortaya çıkmıştır (Raspopova, 1980, s.53-54). Aristokrasinin zirai üretimden elde ettiği sermayenin uzun mesafeli ticaretin finansmanında kullanıldığı da bu çerçevede düşünülebilir. Ancak toprak gelirlerinin aynı zamanda onların uzun mesafeli ticari girişimlerini finanse etmeye de yaradığı öne sürülebilir. Soyluların bizatihi büyük ölçekte ve uzun mesafeli ticarete dâhil olduğunu kesin biçimde ispatlayan veriler mevcut değildir. Ancak bazı Soğd belgelerindeki ifadelerden asil sınıfa mensup ticarete dâhil gruplara dair ipuçları görülmektedir, kısmi bir cevap sağlayan metinlerdeki ifadeler oldukça sınırlı yorumla açıktır:

Eski Mektuplar No:2'de, 19.-20. satırlarında “Semerkand'tan yüz hür” (100 ‘ztpydrk sm’rkndc)’den bahsedilir. Burada “özgür adam” olarak tercüme edilen terim, etimolojik olarak “soylu oğul” anlamına gelmektedir. Aynı metin, “[aileden] Kanak Nanai-Vandak'ın asil efendisi Varzak oğluna” yöneliktir. Ancak Kanak, özel bir ad kadar, bir unvan olarak kullanılmış da olabilir (Yoshida, 1988, s.174). Hâlihazırda mevcut olan belgeler göz önüne alındığında, ne Soğd aristokrasisinin ticaret ağlarında oynamış olabileceği rolü ne de tüccarların Soğdya'nın sosyal hiyerarşisindeki tam yeri kesin biçimde bilinmektedir.

Soğd tüccarlarının çoğunluğu kısa mesafede ticaret yürüten küçük ya da orta çaplı müteşebbisti. Uzun mesafeli ticaret dönem itibarıyla büyük sermaye gerektirirdi, oldukça yüksek kar vaadine karşı riskler de o nispette yüksekti. Bu ortamda üç-dört kasaba arasında daha düşük karlı ama güvenli bir ticaret yürütmek tercih edilirdi. Esasında bu duruma ait kayıtlar Çin kaynaklarında parça parça da olsa yer almaktaydı. Kervan ticareti konşimentosu ve geçiş izni niteliğinde sayılabilecek bu belgelerin birinde 648 yılında Beşbalıklı Mi Xunzhi Çin makamlarından ticaret izni istemiştir. 31 yaşındaki Mi Xunzhi, iki köle (bir erkek 15 yaşında ve 12 yaşında bir kız), sekiz yaşındaki bir Türk deve ve yanındaki 15 koyun ile Turfan'daki pazara gitmek istediğini bildirmiştir (Jiag Boqin, 1994, s.187). Yine bir başka geçiş izni talebinde, 732 yılında Turfan'da ikamet eden Soğd Shi Randian, şehirlerarası ticaret için Çin idaresinden izin istemiş, Turfan, Hami ve Dunhuang arasında ticaret yürütmüştür (Ikeda, 1981, s.78). Bir başka belgede ticarete dâhil emtia da belirtilir:

“Dördüncü yıl Xianheng, 12. ay, 12. gün, Xi vilayetinde Qianting hükümetinin komutanı Du, Kang Wupoyan'a 14 rulo ipek ödeyerek Kang ülkesinden Xing Sheng Hu'dan 10 yaşında iyi bir sarı deve satın aldı” (Yamamoto ve Ikeda, 1987, s.13).

Bu ifade ile barter sisteminin ticarete uygulandığı ödeme aracı olarak ipek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca geçiş izni hükmündeki Çin belgelerinin bazılarını Soğd tüccarları tarafından Soğdca imzalanmıştır (Gernet, 1957, s.357-360).

IV. yüzyıla tarihlenen “Eski Mektuplar”dan anlaşıldığı üzere bazı tüccarlar Kansu-Loulan rotasında seyahat ederdi (Eski Mektuplar No:1, No:2, No:4). Son olarak, Soğd tüccarlardan bahseden Arapça metinler, onların Çin'deki seferlerden döndüklerini anlatır. Burada işaret edilen bölgenin Çin'in iç bölgeleri değil “Çin'in şehri” olarak ifade edilen Turfan olduğu düşünülmektedir. Soğd ticaret ağları, ticarete konu emtia Soğd arşivlerinden yola çıkılarak belirli ölçüde tespit edilmesine karşın VII-VIII. yüzyıllarda Soğd ticaretinde toplumsal sınıfların rolü, aristokrasinin ticarete dâhil olma biçimi üzerine kesin yargılara varmaya imkân tanıyan veriler mevcut değildir. Bu dönemde kuvvetle muhtemel ki aristokrasiye dâhil büyük tüccarlar uzun mesafeli kervan ticaretini örgütleyip kontrol ediyordu. Ancak belgelerde bahsedilen kısa ve orta mesafeli ticaret yürüten tüccarlarla aristokratların bağlantısını ortaya koyacak ve bu tüccar gruplarının genel anlamda ticaret sistemindeki rollerini izah edecek veriler oldukça sınırlıdır.

Büyük servet sahibi ve uzun mesafeli ticaret yürüten tüccarların varlığına Arap kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Soğdya kentlerinden Beykend'te Kuteybe b. Müslim'in kuşatması sırasında tutsak düşen bir tüccar 1.000.000 dirhem değerinde 5.000 parça ham Çin ipeğini fidye-

yi necat olarak ödemiştir. Bahsedilen tüccar aynı zamanda şehrin kuşatıldığı esnada da aktif rol oynamış, kentteki direnişi örgütlemiş ve Türk birliklerinin yardıma gelebilmesi için zaman kazanmaya çalışmıştır. (Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 56-57). Bu ifadelerden bahsedilen tüccarın kentin önderleri belki de yönetici zümresi arasında olduğu farz edilebilir.

Taberî'nin yanı sıra diğer kaynaklarda da açık bir şekilde belirtilen büyük Soğd tüccarların varlığı bilinmekte ancak faaliyet sahâları, ticari örgütlenmeleri ve sermaye miktarları bakımından kesin bilgiler söz konusu değildir. Mevcut kayıtlar büyük ölçüde, orta ve kısa mesafe ticarete dâhil kimi zaman yüksek miktarda sermaye ile faaliyet yürüten küçük tüccarın iş bağlantıları ve bürokratik işlemlerine dairdir. Bu bakımdan Soğd tüccar ve aristokrasinin tamamının ticari ilişkileri ve Soğd toplumsal hiyerarşisinin detayları hakkında kaynaklar suskundur.

Büyük ölçekli ticaret yürüten Soğd tüccarının muhtemelen güçlü aile kökenleri de söz konusuydu. Dokümanlarda Soğd ticaretinin yürütülmesinde aile grubunun rolüne ilişkin birkaç kanıt mevcuttur. Eski Mektuplarda tüccarların aile bağları vurgulandığı gibi Yukarı İndus Yazıtları'nda üç kuşağın bir arada olduğu ticaret ailesi; baba ve oğul tüccarlar, iki kardeş; bir baba ile iki oğul ticaret yürüten ailelerden bahsedilmektedir (Fussman, 1997, s.76).

Batı Soğd ticaretinin yaratıcısı Maniakh'ın oğlu babasının yerine geçmişti. Daha sonra, Soğd bir tüccardan bahseden metinlerden biri, küçük bir Soğd-Uygur aile ağının faaliyetine işaret eder. Soğd ticaretinin arkasında yatan temel motivasyonu servet kazanmaya ve üretime yönelik ahlaki prensiple izah eden kaynaklar, Soğd ticaret toplumunun sosyal tabakalarının geçişkenliğine dair ayrıntılar verir. Soğd tüccar toplumunun başarısında aile şirketleri türündeki ticaret evleri, küçük tüccarların yarattığı ticaret örüntüleri ve tarımsal üretimle desteklenen uzun mesafeli kervan ticareti V. yüzyıl itibarıyla İpek Yolu ticaretini deruhte eden Soğdluların ticari başarısının arkasındaki sistematik yapılarıdır.

Genel olarak, Soğd'un büyük ticareti, kendine ait yaygın kullanılan para birimi olmaksızın son derece başarılı oldu. Asya'nın bir ucundan diğerine işleyen, evrensel talep gören değerli metaller, ipek, baharatlar ve parfümler gibi birkaç lüks üründen oluşan geniş ölçekli bir takas/barter ekonomisi geliştirdiler. Yine de Batılı bir perspektiften takas gibi görünen şeyin aslında Çinlilerin perspektifinden parasal bir değiş tokuş olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü Çin'de ipek bir para birimiydi ve Soğd ürünlerine karşılık gelen ödemeler ipek ruloları halinde yapılmaktaydı.

Soğd ticaretine konu olan emtia cinsi hakkında temel kaynak, Çin yolu boyunca Soğdluların ticari faaliyetini kayıt altında tutan Turfan Gümrük Sicilidir. Soğd tüccarının taşıdığı başlıca emtia: altın, gümüş, pirinç, amonyak, safran (veya zerdeçal), ipek iplik, şifalı bitkiler, “taş balı” ve parfümlerdi. Bunlarla beraber, Toharistan’dan büyük miktarda safran getirildi (Buryakov, 1974, s.102-107). Nitekim doğudan sadece ipek gelirdi ve diğer tüm ürünler İran pirinci de dâhil olmak üzere Çinlilere göre batılıydı. Bu ürünlerin tümü ise Çin ve diğer toplumlar için nadir ve değerliydi. Ayrıca, bu listeye Arap fetihleri sonrasında ağırlıklı olarak taşınmaya başlayan ama bundan önce de ticaretinin yapıldığı Eski Mektuplar’dan anlaşılan misk de eklenmelidir (Vaissière, 2005, s.173; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 397; el-Ya’kubî, Kitabü’l Bûldan, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb s.209).

Diğer taraftan satılan ürünler sadece bunlarla sınırlı değildi. Köleler de ticaret emtiasına dâhildi. Turfan’da köle satışına dair bir Soğd satış sözleşmesi, Türkistanlı bir genç kızın satışından bahsetmektedir. Ayrıca, Turfan’a ait belgelerde Soğd kölelerden birçok yerde de bahsedilmekteydi. Bu metinlere göre, Çin başkentlerinde Soğdlular, Çangan’ın zengin muhitlerinin talep ettiği genç kadın müzisyenlerin, şarkıcıların ve dansçıların ithâlâtında da uzmanlaşmıştı (Vaissière, 2005, s.175).

Batı ticaretiyle ilgili olarak bir Bizans metni, Soğd tüccarının Bizans topraklarına Çin ipeği taşıdığını belirtmektedir (Vaissière, 2005, s. 237). Arkeolojik kazılar, Soğd ticaretinde Soğd ve Sâsâni gümüş sofra takımlarının ihracatının oynadığı rolü de ortaya koymaktadır. Yukarı Volga ormanlarının kenarında, bu nesnelere Baltık kehribarı, kürkleri ve köleleri ile takas edilirdi (Vaissière, 2005, s.175). Bu listelerden ortaya çıkan husus ise Soğdluların İç Asya’da değeri olabilecek her şeyin ticaretini yaptığıdır. Belli zamanlarda bu çok çeşitli ürünlerin esas olarak ipekle değiştirildiği de bir gerçektir.

Soğd ticaretinde ipeğin ayırt edici rolü, Çin’de para işlevi görmesiyle bağlantılıdır. Aslında, Çin’deki para dolaşımı, Batı’da hüküm süren modelden çok farklıydı. Gerçek değeri olmayan, nominal ve ekonomik yaşamın ihtiyaçlarını karşılamak için kronik olarak yetersiz miktardaki metalik bir para birimiyle birlikte, ipek rulosu da bir mübadele aracı olarak hizmet gördü (Thierry, 1993, s.132-134).

Batı’ya Çin ipeği ilk olarak Türklere (Xiougnu) karşı Çin’in ittifak siyasetinin bir parçası olarak gönderildi. İkinci olarak ise, Han döneminden sonra, VII-VIII. yüzyılın büyük ticari kar getirdiğinden dolayı Çin’in mali ve askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla büyük miktarlarda kara yoluyla Batı’ya sevkedildi. Tang Hanedanlığı, devlet bütçesini ipek gelirleri sayesinde

büyük oranda genişletmiştir. 750'li yıllarda, ipek ve kenevirten mamul kumaşlar Çin devlet gelirlerinin %55'ini oluştururken, tahıl %35'ini ve madeni paralar %9'unu teşkil ediyordu. VIII. yüzyılın ilk yarısında, kumaş gelirlerinin %20'si devlet tarafından batı bölgelerinin kontrolüne adandı ve bu oran her yıl beş milyon parçadan fazla değerli kumaşa karşılık gelmekteydi (Trombert, 2000, s.108-109).

Askerler ve Çinli idari personelinin maaşları ve harcamaları için Tarım Havzasına (Dunhuang'dan Suyab'a) gönderilen ipek kullanılırdı. Dunhuang'daki yüksek bir Çinli askerî görevliye (Pelliot, 2008, El Yazması 3348, V2 B'de) 745 yılının ilk altı ayı için ordunun, 120 pikul veya sekiz metrik ton dan fazla tahıl borcu vardı. Bu ödeme önce sikkeye çevrildi ve daha sonra ipek olarak karşılandı (Trombert, 2000, s.109).

İpeğin mübadele aracı olarak kullanılmasının ve yükselen ticari değerinin Soğd tüccarlar için iki sonucu oldu. Bunlardan ilki, Soğdlular Tarım Havzası'ndan Soğdya ve ötesine olan yolculuğun ikinci yarısının finansmanından sorumluydu, ticari yolculuğun ilk kısmının masrafları Çin devleti tarafından finanse edilmeye başlandı, bu sayede ipeğin maliyeti yarı yarıya indi. Bahsedilen gelişmelerin olumsuz neticesi ise, Tang yönetimi başkentlerden Tarım Havzası'na ipek nakliyesini üstlenmiştir. Bölgedeki en eski yerleşim birimlerinden olan Kansu kasabalarındaki Soğd kervancılar bu ticaretin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Ancak Soğd tüccar ailelerinin bir kısmı Çin yönetimine dâhil olarak ipek ticaretindeki konumlarını sürdürmüştür ve bunların çoğunluğu, sartapao (kervan reisi) çevrelerine mensuptu.

Doğu Türkistan'da bol ve ucuz ipeğin miktarı Soğd ticaretinin başarısını ve getirisini tayin eden başlıca faktördü. Han İmparatorluğunun yüzyıllar boyunca sürdürdüğü güven ve istikrar, Soğd tüccarların Çin topraklarına gelip yerleşmelerini, orada ticaret ağları kurmalarını mümkün kıldı. Bu sayede ipek, III. yüzyıldan V. yüzyıla kadar kesintisiz olarak ticari dolaşımda kaldı. Cosmas Indicopleustes'in metnine göre, VI. yüzyılın başlarında da kara yoluyla büyük miktarda ipek taşınıyordu. Bu ticaretin yürütülmesinde Çin çıkış noktası olmasına karşın Asyalı tüccarlar Soğdlular başlıca aracıdır.

Türk Kağanlığının doğuşu ile 550'li yıllardan itibaren Kuzey Çin devletleri tarafından yeni siyasi güce gönderilen diplomatik menşeli ipek böylece pazarda kalmaya devam etti (Burrow, 1940, s.9). Tarım Havzası'nın 640 yılından itibaren Tang tarafından fethi sonrasında ipek ticaretine yeni düzenlemeler getirildi. Buna göre ipek satışı Tang hanedanlığının tekeli altına alındı. Daha sonra Soğdlular, 760'lı yıllara kadar Çin ordularına maaş olarak verilen ipek karşılığında yukarıda bahsedilen egzotik ve pahalı ürünleri sattılar ve bu sırada Çin'in bölge üzerindeki kontrolü tamamen çöktü. Çin Hanedanlığının Orta Asya toprakları üzerindeki

hâkimiyetini sürdürmek için Soğdlulara ihtiyacı vardı ve bu dönemde ticaret Çin ekonomisi için hayati önemdeydi. Böylece VIII. yüzyılda ipek fiyatı Dunhuang ve Semerkand arasında tam olarak 2 katına çıkarıldı (Burrow, 1940, s.11-15).

Çin ve Soğd tüccarlarının münasebeti karşılıklı çıkarlar üzerine bina edilmiştir. Çin Hanedanlığının ihtiyaçları ile Soğd tüccarların ihtiyaçları arasındaki denge bu münasebetinin temelinde yer alıyordu. Tang Hanedanlığı döneminde ipek bir yandan yerel ihtiyaçlar için üretildi öte yandan 840 yılına kadar Moğolistan'daki Uygurlara gönderildi. IX. yüzyılda ipek ticaretinde bir başka büyük dönüşüm yaşanmıştır. Cosmas Indicopleustes'te ifade edildiği üzere deniz yolu kervan ticaretinin yerini alarak, kara yoluyla gönderilenin çok üzerinde hacimde ve değerinde ipek gönderilmeye başlanmıştır. Karaya göre daha güvenli olan deniz yolu kara güzergâhına tercih edilmeye başlanmıştır. Mesudî'nin 10. yüzyılda kaleme aldığı Murûc-uz-Zeheb (Altın Bozkırlar) kitabında hükümdarların adaletli yönetimine misal olarak naklettiği bir hikâyeye aslında bahsedilen dönemde Soğd ve Çin ticaretinin uzak bağlantıları ve değişen yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre, Maveraünnehir'den yola çıkan Semerkandlı kuvvetle muhtemel Soğdlu tacir, Irak üzerinden de mal topladıktan sonra Basra'ya geçmiş oradan deniz yoluyla Umman'a oradan ise Çin-Umman arasında orta mesafede olan Keleh Limanı'na varmıştır. Çin'e ticaret yürüten Maveraünnehir, Horasan ve diğer müslüman tacirler söz konusu dönemde bu güzergâhı aktif olarak kullanmaya başlamıştır. Bu limana yanaşan Çin gemileriyle tacirler ve emtiaları Çin'e taşıyordu. Gemiler tüccarı Çin'in Hanfu limanına getirdikten sonra imparatorluk hizmetkârları, Semerkandlı Soğd tacirin mallarını inceleyerek düşük fiyatla el koymuşlardır. Bu muamele üzerine Çangan'a geçen tacir şikâyetlerini imparatora kadar taşımıştır. Hanfu'daki iş ortaklarının da şahitliği üzerine tacire malları iade edilmiş ve ticarete sekte vurduğu için imparatorluk görevlisi cezalandırılmıştır (Mesudî, Murûc-uz-Zeheb, çev. Ahsen Batur, s. 108-109). İmparatorun Çin'deki güvenli ticarete zarar verecek bütün uygulamalara karşı sert tedbirler alınacağı yolundaki ifadeleri dönem itibarıyla Çin'in ticaret politikalarıyla uyumlu görülmektedir. Soğdlu tacir hikâyesinin arka planı onların Çin'in liman kentlerindeki bağlantılarını, Çangan'ın Soğd ticaret üssü olarak işlevini sürdürdüğünün ve bunların ötesinde Çin ticaretinde deniz yolunun aktif kullanılmaya başlandığının ipuçlarını sunmaktadır.

Soğdluların ticari başarısında ve ticaret düzenindeki mevkilerini korumalarında, Çin yönetiminin 550'den 760'a kadar çok miktarda ipeği batıya sürekli sevk etmesine borçluydu. 755 yılında Kuzey Çin'i ateşe veren Türk-Soğd kökenli General An Luşan'ın isyanından sonra ise Çin ipeği yerini Batı pazarında İran menşeli ipek aldı.

TARTIŞMA

Soğdlular ticaretin hem yürütülmesinden hem de nakliyatından sorumluydu. Ticari işlemin her safhasını kontrolle mükellefler ve kara ticaretinin temeli kervan taşımacılığına dayanıyordu. Soğd tüccarları içinde Sartapao/Sabao denilen kervan reisleri ticaretin esas sorumlularıydı. Çinliler tarafından mandarin rütbesi verilen kervan reislerinin ticari önemine ve sorumluluklarına dair Eski Mektuplar ve Turfan'dan gelen Çin belgelerinde sürekli vurgular söz konusudur. Sabaolar, Çin ticaretinin ve nüfuzunun kuzeybatıya olduğu kadar kuzeydoğuya da yayılmasında, Çin ordusunun yardımcıları olarak oldukça önemli bir rol oynadılar (Arakawa, 1992, s.143). Orta Asya'daki ticaretin klasik imajı, büyük deve sürüleri etrafında örgütlenmiş bir kervan ticareti modelidir. Belgelerin ana hatlarını çizmemize izin verdiği gerçeklik ise biraz daha teferruatlıdır. Ticaret belgelerinde, en fazla kırk, genellikle çok daha az kişiden oluşan küçük kervanların yanı sıra eşekler, katırlar, atlardan mürekkep ticaret kervanlarından bahsedilmektedir. Ticaret kervanlarını tasvir eden edebî metinlerde ise (Çin ve Arap), birkaç yüz kervancıdan oluşan büyük deve kervanlarını anlatır. Bu açıdan ticaret belgeleri ve edebî metinler arasında bazı tezatlar söz konusudur.

Soğd toplumunun daha genel bir ifade ile Doğu dünyasının zenginliğinin, refahının kaynağı Orta Çağ'da, Kuzey'den Güney'e, Kuzeybatı'dan Güneybatı'ya develer ve atlarla yürütülen kervan ticaretiydi. Dağlar ve deniz arasındaki dar geçitlerden Çin Seddi civarındaki P'o-hai Körfezi'ne, Türk ve Moğol kabilelerinin yaşadığı ovalara ulaşan develer ve atlar, Mançurya'dan Kore'ye Asya'da üretilen mamul, yarı mamul, ziraî emtiayı ve insanları taşıyordu. İpek yolu Gobi Çölü boyunca uzanarak Çin'in kuzeybatı sınırlarından, Semerkand, İran toprakları ve Suriye'ye ulaşıyordu. İpek yolu hattında ayrıca birtakım alternatif güzergâhlar söz konusuydu ancak bu sapa yollarda insan ve hayvan iskeletlerine rastlamak oldukça sıradan olduğu için bu yolları genelde tercih etmezdi. Ancak bu türden sapa yollar kestirme olduğu için bazen kullanılırdı. Antik Lop-nor gölünün tuz katmanlarından geçen yol Tun-huang'dan Turfan'a ulaşırdı ancak yollarda kervanların güvenliği garanti altında değildi. Turfan'dan Batı istikametine giden yol Batı Türklerinin topraklarına ulaşır oradan Kuça'ya ve diğer vaha şehirlerine varılırdı. Pamir'den Hotan'a ulaşan K'un-lun Dağlarından geçen güney yolu Turfan yoluna paralel uzanırdı. Bu yollar, özel yetenekleri nedeniyle ancak Baktria develeriyle geçilebilirdi. Bunlar kurak sahalarda su kaynaklarını bulabilir ayrıca ölümcül kum fırtınalarını öngörebilirdi (Schafer, 1963, s.13-14).

Kuçan kervanlarının seyahat izinleri, VII. yüzyılın ortalarında Kuça'nın kuzeyindeki günlük ticari trafiğe dair kıymetli bilgiler ihtiva eder. Kuça'nın kuzeybatısında, Aksu'ya giden dağ

yolunda Pelliot, altı kilometrelik bir geçidin ağzında bulunan eski bir koruma kulesinin dibinde bir grup ahşap tablet buldu. Bu kule, kervan trafiğini izlemek için düzenli aralıklarla inşa edilen bir grup muhafız kulesinin parçasıydı. Kervanlar, konşimento hükmünde seyahat izinleri ile bir gümrükten diğerine seyahat ederlerdi. Geçiş izinlerinde, kervan liderinin adı, kişi ve yük hayvanlarının sayısı, yola çıktıkları yer, gidecekleri yer ve tarih yer alırdı (Pinault, 1987, s. 67-68). Bir yol emri, geçiş izni örneğinde kervan 20 adam, üç eşek ve bir attan oluşuyordu; bir diğer kervanda ise altı erkek, 10 kadın ve dört eşek vardı; üçüncüsünde 32 adam ve dört at vardı. Kısa mesafeli yerel Kuçan ticaretini tanımlayan bu veriler, nadir Soğd dokümanlarında da doğrulanmaktadır. Bundan başka, 732-733 yılında Shi Randian'ın kervanı, bir işçi, iki köle ve Randian'ın kendisi ve 733'te bir at eklediği 10 katır da dâhil olmak üzere dört Soğdludan oluşuyordu (Ikeda, 1981, s.78).

Eski Mektuplarda, muhtemelen büyük bir tüccar grubundan şu şekilde bahsediliyordu: “Birçok Soğdlu ayrılmaya hazırды, (ama) gidemediler (...) Dunhuang'tan gelen kervanı beklediler” (Eski Mektuplar No:5, Satır 13-14).

Eski Mektuplar No:1 ve No:3'teki “kendi başına seyahat eden bir kadının korunmasını sağlamak için bu kervan yeterince büyük görünüyor” ifadeleri ticaret kervanlarının ayrıca seyahat amaçlı kullanıldığını da göstermektedir. Aynı dönemde Hotan'dan gelen bir belgede, 4.326 rulo ipek taşıyan 319 hayvandan oluşan bir kervan anlatılmaktadır (Lubo-Lesniçenko, 2002, s.237).

“Karavan” kelimesi, Hindistan kökenli, güvenlik nedeniyle grup olarak seyahat eden askerî konvoyları ifade etmek için kullanılan bir tabirdi. Ancak Soğd ticaret sisteminde kervan/karavan tabirinin anlamı dönüşmüştür. Coğrafi faktörler (Dunhuang ile güney rotası arasındaki çöl veya Kaydam) ve siyasi koşullar (Arap ordularının bulunduğu Soğdya, Oğuz toprakları) dolayısıyla Soğd tüccarları büyük kervan grupları yerine daha seri hareket eden küçük çaplı kervanları yahut bireysel ticaret girişimlerini tercih etmiştir. Kervanda kullanılan başlıca taşıma unsuru ise aynı sebepler dolayısıyla ve pratik faydaları nedeniyle deve dir. Devenin kervanda sıklıkla kullanıldığına dair Soğd belgelerinde de atıflara rastlanır. Buna göre, Eski Mektuplar No:1 ve No:3'ü yazan bir rahip Dunhuang'dan Soğd kadına kervana katılıp Loulan'a yolculuk yapabilmesi için bir deve sağlama sözü verildiğini söyler (Eski Mektuplar No:1, Satır 11). Ayrıca birkaç Çin metni, bu çöl bölgesinde devenin üstünlüğü konusunda ifadelere yer vermektedir:

“Chü-mo (Qiemo)'nun kuzeybatısında birkaç yüz li değişen kum vardır. Yaz günlerinde, gezginler için felaket olan sıcak rüzgârlar vardır. Böyle bir rüzgâr esmek üzereyken, sadece

yaşlı develer bunu önceden bilirler, hemen hırlarlar ve bir arada durup ağızlarını kuma gömerler. Erkekler bunu her zaman bir ön uyarı olarak alırlar ve hemen burunlarını, ağızlarını battaniyelere sararlar. Rüzgâr hızlıdır, bir anda geçer, ama kendilerini korumazlarsa ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar” (Bei shi, Bölüm 97, s.3209 çev. Schafer, 1950, s.181).

Tang ikonografisi, Çin şehirlerine deve sırtında gelen batılıları bolca temsil etmektedir. Bu nedenle Çin’de bulunan pişmiş toprak heykelciklerin bir kısmı tüccarları değil, müzisyenleri ve özellikle Çin’e deve veya at getiren seyisleri temsil ederdi. Ayrıca bu heykelciklerin büyük bir kısmını karakteristik kostümler giymiş, deve sırtında oturan Soğd tüccarları oluştururdu. Kuzey Soğdya deve yetiştirdi ve Çinliler 751 yılında Çaç’a yaptıkları baskın sırasında çok sayıda deve ele geçirdi (Schafer, 1963, s.71). Dahası, Özbek bozkırlarında yarı vahşi Baktriya develeri oldukça yaygındı. Tonyukuk, Soğdya baskınından geri getirilen develerden bahsetmektedir (Tonyukuk 2. Yazıtı, Güney Cephesi Satır 4, çev. Aydın, 2019, s.187). Ayrıca, bir Soğdlu, 673 yılında Turfan’da bir Çinliye on yaşında bir sarı deve sattı şeklinde bir ifade de kaynaklarda yer almaktadır (Yamamoto ve Ikeda, 1987, s.13).

Ancak develer kervanda kullanılan tek ulaşım aracı değildi. Kuça belgelerindeki kervanlar ve Turfan’a ait yukarıda değinilen metinler, at, eşek ve katırların varlığına işaret etmektedir. Yukarı İndus’un geçitleri gibi bazı bölgelerde, deve sırtında ulaşım mümkün değildi, sadece yaklar oraya seyahat edebilirdi. Her halükârda, bu ıssız bölgelerde büyük deve kervanlarının yeterli otlak bulması mümkün değildi. Bu nedenle, Soğd metinlerinde belirtildiği gibi kervanlar daha küçük ölçekliydi. Nitekim diğer devletlere ait çağdaş kaynakların verdiği teorik bilgilerin dışında, söz konusu husus pratik yaklaşımlarla cevap bulabilirdi. Bununla beraber, Hindistan’a seyahat eden Çinli din adamlarının da ifade ettiği gibi uçurumların kenarlarındaki direklere asılan kalaslardan yapılmış “asma yollar” mevcuttu. Bu yollardan geçebilmek için insanların mallarını sırtlarında taşıması bile gerekiyordu.

Birkaç yüzyıl boyunca büyük kervan ticaretinin ustaları olan Soğdlular, bu tür ticaretin karşılaştığı en büyük sorunlardan birini, yani şehirde veya şehirlerarasında günlük duraklamalar ve menzil teşkili sorununu çözmek zorundaydılar. Müslüman dünyasının zaman içinde geliştirdiği çözüm han ve kervansaray sistemiydi. İran, Türk ve Arap dünyasının ana ticari karayolları kervansaray ağları kaplanmıştı. İslam kervansaraylarının kökeni, doğu tarihî mimarisinin en çok tartışılan sorunlarından biridir ve bugüne kadar henüz temellendirilememiştir. Sayısız hipotez formüle edilmiş olsa da Sâsâni İmparatorluğu’ndaki kara ticaretinin maddi organizasyonuna ilişkin verilerin neredeyse tamamen yokluğu, bu

kökenin yeniden inşasını zorlaştırmaktadır. Soğd ticaretiyle ilgili bir çalışma bağlamında, olası bir Soğd kökeni veya etkisi sorusunu da ortaya koymak doğaldır.

658 yılından sonra Soğd şehirleri tarafından Çin'e daimî vergi olarak sunulan hediyeler mevcuttu. Çinli tarihçiler yıllıklarında Soğd şehirlerinden Tang sarayına gelen elçiliklerden ve yanlarında getirdikleri; cüceler, müzisyenler, dansçılar, atlar, köpekler, aslanlar, leoparlar, safran, taş balı, Semerkand'ın altın şeftalileri, çeşitli şifalı otlar, halılar, ipek kumaşlar, çivit, kara tuz, mücevherler, kuvars, akik, altın, pirinç, devekuşu yumurtası kapları, mücevherlerle süslü nesnelere ve zırhlar gibi ilginç ürünlerden bahsederler. Tang döneminin çiçek açmasının, parlak bir kültürel ekosistemin yolunu Soğd tüccarlar hazırladı. O zamanlar aristokratların Batı'dan gelen nadir mallar için başvurabilecekleri yegane kaynak Soğd tüccarların pazarıydı. (Vaissière, 2015, s.139).

Soğdlar üzerine ortaya çıkarılan mevcut tarih yazımı Soğd kültür imparatorluğu'nu göz ardı ederek onları sadece tüccarlıkla sınırlandırdı. Bu durumun temel sebebi ise Soğdluların kültürel aktarım ve etkilerinin büyük bir çoğunluğunun ticari nesne olarak aktarılan ürünlere bağlılığı yahut sınırlılığı ile ilişkiliydi. Nitekim Çin'de üretilen ve Soğd modelleri taklit eden gümüş ve seramik prototipleri ilk olarak ticari veya hediye amacıyla Çin'e getirildi (Marshak, 1999, s.101-110). Daha sonra bu nesnelere, Çin işçileri için bir ilham kaynağı hâline geldi ve Soğd tasarımlarıyla bir dizi yeni metalik malzeme (gümüş ve altın) ve seramikle ortaya çıktı. Benzer şekilde, Soğdluların kültürel etkisi desene dokunmuş ipek kumaşların dokuma ve süsleme tekniklerinde de fark edilmektedir (Marshak, 2006, s.49-60; Frye, 2006, s.75-81). İpekli dokuma ve ipek üretimini tanımadan önce Soğdlular, Sâsâni sanatından ödünç alınan zengin desenlerle yün ve pamuk kumaşlar üretme konusunda uzmanlığa sahipti.

Bu desenler (dokuma tekniği), daha sonra ipek kumaşların işleme tasarımlarına uyarlandı (Rossabi, 1997, s.21-107). Soğd tekstil tekniklerinin ilk olarak Çin'e ticari bir ürün şeklinde geldiğine dair kanıtlar mevcuttur. Muhtemelen bu tasarımlar, göçmen ustalar ya da dokuma örnekleri aracılığıyla aktarıldılar. VIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Soğd kökenli desenler ve tasarımlar benimsendi ve Çin dokuma geleneği ile harmanlandı. Ayrıca Soğdluların kültürel faaliyetleri içerisinde duvar resimleri gibi sanat eserlerinin de önemi büyüktür. Soğdlular kendi kültürlerini ve diğer kültürel ürünleri sadece ticaret yolu ile geniş çapta coğrafyalara yaymakla kalmamış, aynı zamanda dinî metin tercüme ve bu metinlerin aktarımı konusunda da kültürel bir etki alanı oluşturmuşlardı.

SONUÇ

Asya’da, Soğd ticaretinin gelişkin yapısı ve kurdukları başarılı ticaret ağlarının arkasında istisnai özelliklere sahip siyasi özellikleri yatmaktaydı. Bu özelliklerle birçok bakımdan, geç Orta Çağ’ların İtalyan ticaret cumhuriyetlerini akla getirmektedir. Soğdya birleşik değildi ve birkaç Soğd şehir devleti Zerefşan ve komşu vadileri paylaşırdı. Semerkand ise başlıca siyasi güçtü: zaman zaman belirli küçük şehirlerin kontrolünü sağlardı ve kralın unvanı diğer şehirlerin yöneticilerinden daha büyük bir anlama sahipti. Her şehrin kendine özgü aristokrasisi vardı ve soyluların kaleleri Soğd kırsalında yer alıyordu. Böylece, soylular topraktan büyük gelirler elde etmişlerdi ve geniş mülkleri vardı. Tarımsal gelir, Sğd ticaretinin finansmanında ve ticarete konu ürünlerin geniş yelpazede taşınmasını sağladı. Soğdların Orta Asya’dan Çin’e uzanan ticareti, bu güzergahtaki kültürlerin yakınlaştırdı.

Batı ve Doğu’yu birbirine bağlayan geniş Orta ve İç Asya topraklarındaki tarihî konsantrasyonları nedeniyle Soğdlular Asya ve Orta Doğu’nun Suriye, Arap, Pers ve Çin gibi önemli halkların yazı geleneklerinde kendilerini gösterdiler. Soğd kültürü, yerel tarım temelli ekonomisi ve aynı zamanda uluslararası ticaret tarafından desteklenen ticarî kapasitesi sayesinde İpek Yolları’nın etkili kültürlerinden birine dönüştü. Onlar, V. ve IX. yüzyıllar arasında bölgenin ticaret ve diplomasi alanında zirvede yer alıyorlardı. Böylelikle Soğdlular, bölgedeki çeşitli ülkeler arasında önemli bir bağlantı unsuru sağladı ve birtakım karşıt görüşler söz konusu olmakla birlikte Orta Çağ’da Soğdca Orta Asya’nın tabiri caizse “lingua franca”sı olarak görüldü.

Soğdluların kıtalararası ticarete dâhil olması onların farklı etnik-dil grupları ve kültürlerle yakın temas hâline girmesine neden oldu. Soğdluların etkisi, okuma yazma, dinler, ticaret ve diplomasi gibi Orta Asya’daki neredeyse tüm toplumsal ve siyasi alanlara ulaştı. Dahası, Soğdlular siyasi niteliğe haiz bulunmayan, çeşitli kültürel öğeleri kendi toplumsal bünyelerinde bir araya getirerek çok yönlü bir kültürü terkip eden entelektüel bir imparatorluk vücuda getirdiler.

KAYNAKÇA VE NOTLAR

- Arakawa, M., (1992), The Tang transport system for military commodities to Western Regions and the role of itinerant traders], *Tōyō gakuho* 73, no.3/4, ss.31-63
- Aydın, Erhan, (2019), *Sibiry'a'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Barthold, V, (1997), “al-Sughd/Soghd”, *Encyclopaedia of Islam*, C. 9, Second Edition, Leiden: Brill, ss.772-773.
- Beal, S. (1884). *Hsiuen Tsiang. Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*, London: Trubner.
- Bei shi*, Bölüm 97, çev. Schafer, 1950.
- Boqin, J., (1994), *Dunhuang and Turfan Documents concerning the Silk Road*, Beijing.
- Burrow, T. (1940), *A Translation of the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan*, London: The Royal Asiatic Society.
- Buryakov, Ju. F., (1974), *Gornoe delo i metallurgija srednevekogo Ilaka* (Mining and metallurgy of medieval Ilak), Moscow.
- Chavannes, E, (1903), *Documents sur les Tou-Kieu (Turks) Occidentaux*, Paris.
- çe Ak-Beşim*), Suyab-Ak-Beşim, SPb.
- el-Ya'kûbî, (2018), *Kitabü'l-Bûldan*, translated by Elton Daniel, Paul M. Cobb, in The Works of Ibn-i Wadih el-Ya'qubi, eds. : Matthew S. Gordon vd., Vol. I, Leiden: Brill
- Frye, R, (2006), “Bukhara and Zandaniji, in Schortain”, R, (ed.) *Central Asian Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages*, Riggisberg: Abegg Press, ss.75-81.
- Fussman, G., (1974), “Documents épigraphiques kouchans,” *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient*, LXI.
- Gernet, J., (1957), “La Vente En Chine D'Après Les Contrats De Touen-Houang”, *T'oung Pao*, 45/1, ss.295-391.
- Grenet, F., (1995), “Vaiśravaṇa in Sogdiana: About the Origins of Bishamon-ten”, *Silk Road Art and Archaeology* 4, ss. 277-297.

Hewsen, R., (1992), *The Geography of Anasias of Sirak: The Long and the Short Recension*, Wiesbaden: Reichert.

Ikeda On& Yamamoto, T., (1987), *Tun-Huang and Turfan Documents Concerning Social and Economic History: Contracts Introduction & Texts. III. A*, Toyo Bunko: Committee for the Studies of the Tun-huang Manuscripts.

Ikeda On, (1981), “Les marchands sogdiens dans les documents de Dunhuang et de Turfan,” *Journal Asiatique*, CCLXXIX, ss.77-79.

İbn Havkal, (2017), *Sûretü'l-Arz/10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları

Lubo-Lesniçenko, E.İ., (2002), *Svedeniya kitayskih pismennih istočnikov o Suyabe (gorodiş*

Marshak, B, (1999), “A Sogdian Silver Bowl in the Freer Gallery of Art”, in *Ars Orientalis*, vol. 29, ss.101-110.

Marshak, B.&Belenitsky, A.M., (1981), “The Paintings of Sogdiana”, *Sogdian Painting*, ed. Azarpay, G., Berkeley: University of California Press, ss.11-77.

Marshak, B., (2006), The so-called Zandanjī Silks: Comparisons with the Art of Sogdia, in Schortain, R, (ed.), *Central Asian Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages*, Riggisberg: Abegg Press, ss. 49-60.

Mesudî, (2011), *Murûc ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları

Nerşahî, (1954), *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, Cambridge-Massachusetts.

Nerşahî, (2013), *Tarihî Buhara*, çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Pelliot, Paul, (2008), *Carnets de Route 1906-1908*, Transkripsiyon:Esclarmonde Monteil (Fr.), Huei-Chung Tsao (Çin.), Ingrid Ghesquière(Rus.), Koordinasyon: Jérôme Ghesquière, Musée Guimet, Paris,Les Indes Savantes.

Pinault, G., J., (1987), “Épigraphie koutchéenne, I. Laissez-passer de caravanes, II. Graffites et inscriptions”, in: H. Chao ,a, S. Gaulier, M. Maillard and G.-J. Pinault, *Sites divers de la région de Koutcha*, 59–196, planches 40–96. Paris: Collège de France

Raspopova, V., I., (1980), *Metallicheskie izdeliia rannesrednevekovogo Sogda* [Metal Fabrications of the Early Medieval Sogd]. Leningrad: Nauka.

- Raspopova, V.I., (1993), *Rannesrednevekovyi sogdiiskii gorod (po materialam Pendzhikenta)*, [Early Medieval Sogdian City (on the Materials of Panjikant)]. Synopsis of Habilitation Dissertation. Sankt-Peterburg: Institute of Archaeology.
- Rossabi, M., (1997), *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Schafer, E., (1963), *The Golden Peaches of Samarkand; A study of T'ang Exotics*, Berkeley: University of California Press.
- Shenkar, M. (2017), "The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th–8th centuries CE) in Light of their Sociopolitical Structures", *Journal Asiatique*, S. 2, ss. 191-209.
- Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C.VIII.
- Taşagıl, A. (2009), "Soğd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, ss. 347-349.
- Thierry, F., (1993), "Sur les monnaies sassanides trouvées en Chine," in Gyselen, R., *Circulation des monnaies, des marchandises et des biens*, (Res Orientales V), Bures-sur-Yvette, ss.89-139.
- Trombert, É., (2000), "Textiles et tissus sur la Route de la Soie. Éléments pour une géographie de la production et des échanges", *La Sérinde terre d'échanges ed.Monique Cohen, Jean-Pierre Drège, and Jacques Giès*, 107–120. Paris: LaDocumentation Française, ss.107-120
- Vaissière, É., (2005), *Sogdian traders: A history*, (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Leiden: Brill.
- Yakubi, (2002), *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitaplığı.
- Yoshida, Y., (1988), "Sogdian Miscellany, II," *Oriente*, 312, ss.165-176.